

Борисова Н.П., ад'юнкт науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ПРОФЕСІЙНИХ МАРНОВІРСТВ У ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті наведено результати вивчення професійних марновірств, страхів, копінг-механізмів працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС). Проаналізовано вплив професійних марновірств працівників ДСНС на ефективність виконання ними завдань за призначенням.

Ключові слова: марновірство, екстремальна ситуація, страх, копінг-механізми, працівники ДСНС, стрес-фактори.

В статті приведені результати изучения профессиональных суеверий, страхов, копинг-механизмов сотрудников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям (далее – ГСЧС). Проанализировано влияние профессиональных суеверий работников ГСЧС на эффективность выполнения ими задач по назначению.

Ключевые слова: суеверие, экстремальная ситуация, страх, копинг-механизмы, работники ГСЧС, стресс-факторы.

Постановка проблеми. Кількість марновірств останнім часом серед населення значно збільшилася. Сучасний соціум, суспільна свідомість ретельно зберігає безліч марновірств та забобонів.

Відомо, що сплеск „марновірної свідомості” зазвичай характеризує кризові епохи у житті суспільства, свідчить про певне неблагополуччя, нестабільність стану людини у світі, де вона не відчуває себе захищеною.

За кілька останніх років посилюється захоплення населення езотеричною літературою, творами так званих народних цілителів, дивує навіть не поширення творів вищезазначеної тематики, а те, що ці твори користуються увагою філософських та психологічних журналів поряд із науковими статтями [7].

Кожна людина, залежно від власних індивідуально-психологічних особливостей, частоти виникнення, сили, інтенсивності впливу стресових факторів, обирає найбільш характерні для себе способи подолання стресу. Більшість реакцій, які виникають у відповідь на дію стрес-чинника, є мало усвідомленими.

Крім соціальних факторів, які впливають на виникнення марновірств, існують ще і професійні.

Специфіка професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України протікає в екстремальних умовах і характеризується впливом значного числа стресогенних факторів. Характерним є велике емоційне навантаження, обумовлене особливостями діяльності: систематичною роботою у незвичному середовищі, постійною загрозою життю і здоров'ю; великим фізичним навантаженням, пов'язаним з демонтажем конструкцій та обладнання, високим темпом роботи; труднощами, обумовленими необхідністю проведення робіт в обмеженому просторі тощо. Отже, специфіка діяльності має серйозний вплив на фізичний та психічний стан працівників.

Чим більше ризику та небезпеки у будь-якій професії, тим сильніше серед її представників розповсюджені марновірства. Відсутність відповідної впевненості у кризових ситуаціях підсилює потребу індивіда керуватися у своєму повсякденному житті встановленими традиціями й ритуалами, до числа яких можуть бути віднесені й марновірства.

На сьогоднішній день проблема дослідження професійних марновірств у працівників ДСНС, їх впливу на ефективність виконання завдань за призначенням, а також специфіка надання психологічної допомоги працівникам, враховуючи наявність у них марновірств, не були вивчені. Саме цей факт і зумовив актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню поняття марновірств у загальній психологічній науці присвятили свої роботи: П.П. Блонський, І.Р. Габдуллін, П.Я. Гальперін, І. Дзялошинський, Л. Леві-Брюль, В.Я. Пропп, Б.Ф. Скінер.

Проблемою психологічних факторів марновірств, їх функцій та значень для людини займалися В.І. Лебедева, А. Маслоу, Д.В. Ольшанский, І.Д. Ялом.

Є.С. Сенявська у своїх роботах визначила марновірства як невід'ємний атрибут життя військових, вивчила їх специфіку та значення в бойовій обстановці [4].

С.В. Захарік у своїх дослідженнях приділяв увагу ролі талісманів і амулетів, які широко використовуються у професійному середовищі військових людей. Вивчав вплив носіння талісманів військових на їх психологічний стан у бойовій обстановці [1].

Над проблемами психологічного захисту особистості працювали такі вчені, як: О.М. Арестова, Ф. Бассін, Л. Божович, В.І. Журба, В. Мясіщев, О. Прагішвілі, Ю. Савенко, Л.Ю. Субботіна, Д. Узнадзе, З. Фрейд.

А.Г. Караяні, І.В. Сиромятніков відзначали вплив знань про психологічні механізми, функції і форми марновірств на підвищення ефективності надання психологічної допомоги військовим під час бойових дій [4].

Вивчали особливості надання психологічної допомоги людям, що знаходяться в екстремальній ситуації, Я.Я. Белік, Б.Х. Варданян, Б. Колодзін, О.В. Тімченко [1; 2; 5; 9].

Мета дослідження: аналіз вивчення особливостей професійних марновірств та їх значення для працівників ДСНС, які беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Під час виконання завдань за призначенням працівники екстремального профілю діяльності зазнають великого емоційного навантаження. Випадковість смерті і постійне відчуття можливості її настання, можливість отримання травм та каліцтва – усе це підриває віру в самий сенс життя. Працівник знаходиться в постійному суцільному кошмарі між його власним почуттям самозбереження і вірою у прищеплені переконання про необхідність виконання даного завдання. Вплив значної кількості стресчинників так чи інакше викликає негативні емоційні переживання, що «запускають» у дію всі можливі внутрішні резерви, адаптаційні процеси тощо.

Таким чином, можна припустити, що чим частіше людина опиняється в ситуації стресу, тим більш вірогідним є формування найбільш прийнятної для неї реакції на стресову ситуацію. Отже, можна говорити про те, що у працівників ДСНС сформовані специфічні загальні поведінкові особливості, що проявляються як реакції на дію стресових факторів.

До загальних стрес-факторів, які впливають на представників професій ДСНС, відносяться: значне фізичне і нервово-психічне напруження, високий рівень відповідальності, необхідність прийняття рішення в умовах дефіциту часу.

Наявний вплив несприятливих кліматичних, мікрокліматичних умов: спеки, холоду, високої вологості, кисневої недостатності, підвищеного складу вуглекислоти у вдихуваному повітрі; періодичні цілодобові чергування, які є причиною порушення нормального режиму сну і неспання.

Одним з найбільш важких і специфічних стресогенних факторів у професійній діяльності представників даних професій є режим тривожного очікування при несенні добового бойового чергування.

Справляють сильніший вплив соціально-психологічні чинники стресу (конфлікт ролей і рольова невизначеність, перевантаження або недовантаження працівників, перевантаження інформаційними потоками, міжособистісні конфлікти, висока відповідальність, дефіцит часу); відсутність соціальної підтримки з боку домашніх, начальства або колег по роботі.

Відсутність відповідної впевненості у кризових ситуаціях та ризик втрати власного життя та здоров'я підсилюють потребу індивіда керуватися у своєму повсякденному житті встановленими у професійному середовищі традиціями й ритуалами, до числа яких можуть бути віднесені й марновірства.

Серед представників екстремальних професій і фахівців, діяльність яких залежить від випадку, дуже поширені професійні марновірства.

Пояснення виникнення марновірств з точки зору психології було вперше запропоновано Б.Ф. Скінером. Воно полягало в тому, що людина встановлює помилковий зв'язок між своїми діями та деякими незалежними від неї обставинами, яке починає вважати наслідком своїх дій [10].

Відповідно до теорії А. Маслоу можна сказати, що марновірства як стереотипні, звичні способи вирішення проблем дозволяють людині справлятися зі своїм страхом перед невідомістю та невизначеністю, і таким чином, сприяють її адаптації до статичних і повторюваних явищ [7].

У психологічній науці існує думка, що за своїм психологічним механізмом марновірства є близькими до неврозу нав'язливих станів. Той факт, що з нав'язливими станами боротися шляхом переконання марно, пояснює високу живучість марновірств, навіть тих, які суперечать світогляду людей (наприклад, атеїстів). Інші фахівці ототожнюють марновірства із забобонами. У зв'язку з цим видається більш вірним виділити марновірства в самостійне явище, класифікаційно розмістивши його між забобонами, з одного боку, і неврозом нав'язливих станів – з іншого [4].

Психологічна специфіка виняткової стійкості марновірств пов'язана з тим, що випадки їх підтвердження міцно фіксуються, а факти явної помилковості витісняються. Страх є причиною виникнення марновірств.

На нашу думку, саме на етапі соціальної взаємодії молодих фахівців з новим колективом (бойовим караулом), під час адаптації до умов служби, і виникає перше знайомство із професійними марновірствами.

Можна припустити, що людина, яка приходить на службу в бойовий караул ДСНС, потрапляє в незвичне для себе середовище.

Екстремальні умови роботи та груповий тиск можуть провокувати підвищення ступеня індивідуальної суггестивності. І ті марновірства, які притаманні представникам певної професії, з легкістю приймає на віру молодий фахівець, який щойно прийшов на службу.

Марновірства виступають тими самими «традиціями» та правилами, які притаманні більшості «старожилів» підрозділу. І навіть якщо новий фахівець спочатку не має бажання приймати марновірства, які панують у підрозділі, згодом змушений прийняти їх. Тому що, по-перше, екстремальні ситуації «підтвердять» правоту марновірств; по-друге, якщо молодий фахівець не буде додержуватися загальноприйнятих моделей поведінки, він відразу відчує на собі тиск більш досвідчених колег. Слід також зазначити, що, крім захисної функції, яку виконують марновірства у підрозділах, існує ще одна – це функція приналежності до певної групи. Тобто якщо ти знаєш і дотримуєшся марновірств, у які вірять представники певної професії, то це означає, що ти «свій».

У результаті нашого дослідження ми виявили, що як психологічні фактори марновірств для співробітників, що беруть участь в ліквідації НС, виступають:

- страх загибелі людей;
- страх власної смерті і товаришів;
- підвищена відповідальність за виконання професійного обов'язку;
- почуття безсилля перед неможливістю виправити трагічну ситуацію;
- страх отримання травми;
- паніка;
- страх очікування НС;
- страх перед невідомістю.

Страх є причиною, завдяки якій марновірство виникає, зберігається і підтримується», – дуже чітко й образно помітив природу марновірств Спіноза [7].

Марновірною ж поведінкою людина прагне позбутися сильних афективних переживань.

За результатами нашого дослідження, ми класифікували і виділили основні професійні марновірства, що існують у підрозділах ДСНС:

1. система табу (заборон) на певні дії напередодні виконання завдань за призначенням (не прибирають, не голитися, не надягати чистих чобіт, не мити машину, не прати форму, не прощатися за руку, не розмовляти на певні теми і т.д.);

2. виконання певних ритуалів перед виконанням і після виконання професійних завдань (перехреститися і т.д.);

3. традиції та звичаї щодо загиблих (не носити речі загиблого, нічого не брати з місця НС та т.п.);

4. зберігання талісманів (натільні хрестики, ладанки, іконки, чотки, посвідчення, «все, що прийшло із зарядом любові», камені, свята вода);

5. молитви (не обов'язково традиційні, часто – у кожного свої);

6. колективні звички, сформовані за принципом доцільності і надалі закріплені традиціями бойового варту (підрозділу) ;

7. додання яких-небудь (як правило, що виходять за рамки статутів та інструкцій) раціональних дій додаткової містичної навантаження – обґрунтування (випадкове натискання кнопки «тривога», «якщо випадково задзвонили у пожежний дзвін – буде виїзд»).

Таким чином ми виявили, що найбільш розповсюдженими марновірствами серед працівників ДСНС виявилися марновірства – заборони (табу).

Як правило, марновірства даної групи частіше пов'язані із обмундируванням, службовою технікою; багато існує висловів-табу.

У процесі дослідження ми стикнулися з тим фактом, що деякі з марновірств у фахівців із різних досліджуваних підрозділів мають абсолютно протилежний зміст («Не чистити взуття перед зміною, інакше – надзвичайна ситуація» і «Треба почистити взуття перед зміною – інакше обов'язково трапиться виїзд»). Можна припустити, що скоріш за все одне й те саме марновірство в різних підрозділах зазнало змін і насправді не має якогось «магічного» значення, а виступає тільки певним «плацебо» від стресового напруження.

Найбільш поширені ритуали при підготовці до виїзду на НС. При цьому чітко відстежується порядок виконання дій з підготовки аварійно-рятувальних, пожежних машин, робочого обмундирування, спорядження, екіпірування, наявність одних і тих же елементів обмундирування або спорядження, в тому числі й таких, що давно стали непридатними (наприклад, щасливих речей) і т.д.

У процесі аналізу марновірств представників різних екстремальних професій можна зробити висновок про те, що дуже багато з цих марновірств повторюються. Це може бути пов'язано з тим, що люди, коли змінювали місце роботи, «перенесли» марновірства з однієї професії в іншу. Крім того, марновірства могли передаватися у процесі особистого спілкування при виконанні спільних професійних завдань представниками схожих професій.

Цікавим є той факт, що всі марновірства, які набрали найбільший відсоток виборів – це марновірства, які пов'язані безпосередньо з діяльністю фахівців підрозділів. Тобто від самих фахівців залежить: робити чи не робити якісь дії, щоб не спровокувати негативну ситуацію. Звідси можна припустити, що таким чином фахівці намагаються «контролювати» небезпечну ситуацію, точніше – її наслідки.

Таким чином, можна висунути гіпотезу, що марновірства виступають своєрідними захисними механізмами, які допомагають фахівцям екстремального профілю знизити психічну напругу, відчуття страху та підвищити впевненість у критичних ситуаціях.

У процесі нашого дослідження ми виявили, що найбільший відсоток марновірних працівників використовує у стресовій ситуації базисну стратегію стрес-долаючої поведінки – копінг-стратегію «вирішення проблем». Дана стратегія відноситься до активних стратегій і включає всі поведінкові варіан-

ти, спрямовані на вирішення проблемної або стресової ситуації, тим самим сприяє збереженню як психічного, так і фізичного здоров'я. Активна форма копінг-поведінки, або активне подолання, є цілеспрямованим усуненням або зміною впливу стресової ситуації, ослабленням стресової напруги особистості. Відомо, що типи копінг-механізмів можуть проявлятися когнітивними, емоційними і поведінковими стратегіями функціонування особистості.

До когнітивних стратегій відносять такі: обдумування, зважений підхід до рішень; релігійність, стійкість у вірі ("зі мною Бог") тощо.

Таким чином, можна припустити, що марновірства теж проявляються у стресовій ситуації своєрідною когнітивною стратегією, завдяки якій працівники підрозділів ДСНС послаблюють вплив стрес-факторів при виконанні завдань за призначенням.

Вищевикладена інформація дозволяє нам говорити про те, що професійні марновірства виконують для співробітників екстремального профілю діяльності своєрідну психотерапевтичну функцію:

- відволікають від травмуючих переживань за допомогою зосередження уваги на дотриманні алгоритму дій, проголошенні слів, конструюванні образів;
- у процесі захоплення виконуваними діями відбувається переведення їх із «захисних» у «творчі»;
- емоційне відображення успішності виконання творчих дій – емоційне переключення.

Важливо розуміти, що професійні марновірства працівників ДСНС дозволяють структурувати нез'ясовні, незрозумілі події, зробити життя в осередку екстремальної ситуації більш передбачуваним, впорядковувати зв'язки між предметами й явищами, сприяють зниженню психічних витрат.

Однак, крім позитивного значення марновірств для працівників, про яке було сказано раніше, є ще й негативне. У психологічній структурі марновірств переважає почуття віри, здатне в окремих ситуаціях гальмувати мислення. Можливе порушення інтелектуально-мнестичної діяльності, утруднення процесу адаптації до реальних подій, інтенсивні емоційні переживання (страх, паніка, жах). Все це буде заважати у правильній оцінці ситуації, адекватному прийняттю рішень і виходу зі стресу.

Так, співробітник, який вірить у захисну «чарівну» силу талісмана, може виконувати свої професійні обов'язки більш спокійно, не буде відчувати різного роду фобій, активно діятиме доти, поки талісман з ним. І навпаки, він практично втрачає необхідні професійні якості, якщо талісман буде загублений. Куди більш «практичні» в цьому сенсі ритуали і забобони – табу, дотримання чи недотримання яких залежить безпосередньо від самих співробітників. Хоча, в той же час, однією з причин дезорганізації поведінки співробітників ДСНС в умовах НС може стати саме недотримання будь-ким з членів колективу або ним самим професійного марновірства.

Співробітники ДСНС, які надають допомогу постраждалим та беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, самі часто потребують кваліфікованої психологічної допомоги.

Ніколи раніше у практичній діяльності психологів, що працюють із працівниками ДСНС в осередку ліквідації НС, не бралася до уваги наявність

професійних марновірств. На нашу думку, не можна не враховувати даного факту, оскільки вміння розбиратися у професійних марновірствах рятувальників і пожежних, грамотне використання цих знань дозволять зробити професійну психологічну допомогу більш ефективною.

Для надання ефективної психологічної допомоги співробітникам ДСНС після виконання завдань за призначенням психологу необхідно враховувати всі індивідуально-психологічні, особистісні й поведінкові особливості співробітників.

Виходячи їх того, що марновірства є невід'ємною частиною професійного життя співробітників, своєрідним «захистом» від усього, що викликає страх, – неможливо не брати до уваги цього факту при наданні психологічної допомоги. В іншому випадку, психолог ризикує зіткнутися із труднощами у встановленні психологічного контакту зі співробітниками, неправильним вибором методів психологічної допомоги, помилками у розумінні та прогнозуванні поведінки співробітників в екстремальній ситуації і, як наслідок, – виникнення у співробітників страху, фрустрації, тривоги, відчаю.

Висновки. На нашу думку, професійні марновірства для співробітників екстремальних професій є своєрідним психотерапевтичним засобом: надають впевненість у власних силах, заспокоюють, особливо у складних, ризикованих ситуаціях, знімають стресову напругу, дають надію на збереження життя і здоров'я, підвищують упевненість у критичних ситуаціях; допомагають запобігти поведінковим розладам, психосоматичним порушенням, загрозам розпаду образу «Я», виникненню панічних реакцій.

В основі марновірств лежать усілякі страхи, часто ірраціональні, нез'ясовні; марновірною ж поведінкою фахівці екстремального профілю діяльності прагнуть позбавитися від афективних переживань, що володіють ними.

Завдяки марновірствам зберігаються й поширюються соціальні цінності й норми поведінки в пожежно-рятувальних підрозділах ДСНС.

Марновірство є певним квазіресурсом копінг-поведінки для представників екстремальних професій, який вони використовують під час виконання завдань за призначенням.

Можна стверджувати, що основною причиною, яка змушує представників основних професій ДСНС вірити в марновірства, силу оберегів і змов є несвідоме прагнення протистояти стресам і психічним травмам та не «відбиватися» від колективу караулу, фахівці якого мають більший професійний досвід.

Ефективність виконання завдань за призначенням працівниками ДСНС, які беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, обумовлена багатьма факторами. У професійну мотивацію, поряд із широкими соціальними, груповими та індивідуальними мотивами, вплетені марновірства. Знати і враховувати психологічні механізми та ефекти їх прояву – значить, багато в чому вміти керувати професійною активністю співробітників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белик Я. Я. Психическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности : научно-аналитический обзор / Белик Я. Я. – М. : Академия МВД СССР, 1988. – 47 с.

2. Варданян Б. Х. Механизмы регуляции эмоциональной устойчивости / Б. Х. Варданян // Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. – М., 1983. – С. 35–54.
3. Дикая Л. Г. Теоретические и экспериментальные проблемы управления психическим состоянием человека / Л. Г. Дикая, Л. П. Гримак // Психические состояния и эффективность деятельности. – М. : Изд.– во АН ССР, 1983. – С. 28–54.
4. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
5. Колодзин Б. Как жить после психической травмы? / Колодзин Б. – М. : Шанс, 1992. – 108 с.
6. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
7. О суевериях – всерьез / Мезенцев В. А. – М. : Сов. Россия, 1989. – 283 с.
8. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под общей ред. Ю. С. Шойгу. – М. : Смысл, 2007. – 319 с.
9. Тимченко А. В. Психогении в экстремальных условиях. Боевая психическая травма и методы ее коррекции / Тимченко А. В. – Харьков, 1995. – 91 с.
10. Черепанова Е. М. Саморегуляция и самопомощь при работе в экстремальных условиях : руководство для спасателей и другого персонала служб быстрого реагирования / Черепанова Е. М. – М. : МЧС РФ, 1995. – 33 с.

УДК 159.9: 371

Борисюк О.М., ст. викл. кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ «КОМПЕТЕНТНІСТЬ» В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті проаналізовано підходи до тлумачення поняття «компетентність» у сучасній психолого-педагогічній теорії та практиці. Розкриваються функції компетентності у структурі особистості, системою яких і визначається структура компетентності. Виділено структурні компоненти компетентності.

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетенція, компетентність, професіоналізм.

В статье проанализированы подходы к истолкованию понятия «компетентность» в современной психолого-педагогической теории и практике. Раскрываются функции компетентности в структуре личности, системой которых и определяется структура компетентности. Выделены структурные компоненты компетентности.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенция, компетентность, профессионализм.

Постановка проблеми. Проблема професіоналізму та умов, що його забезпечують, має велике значення для існування і розвитку суспільства. Саме тому забезпечення професійного становлення належить до найважливіших завдань психологічної науки. Об'єктом професійного розвитку і формою реа-